

een zuivere beroepsorganisatie voor boeren en tuinders en anderzijds een landelijke beweging die opkomt voor de belangen van het platteland en zijn bevolking.

Van Molle heeft op systematische wijze het historisch verloop van de Belgische Boerenbond inzichtelijk gemaakt. Het is echter jammer — maar in de context van de opdracht wel begrijpelijk — dat zij een nadere beschouwing over het complex van verklarende factoren achterwege heeft gelaten, terwijl haar studie naar mijn smaak tal van aanknopingspunten biedt voor meer algemeen-theoretische uitspraken over de levensloop van maatschappelijke organisaties en bewegingen. Juist daarom nodigt haar boek uit tot een vergelijkbare studie van de Nederlandse boerenorganisaties. Wat mij betreft is echter op twee punten wel een correctie noodzakelijk. In de eerste plaats zie ik niet goed in waarom de periode 1945-1990 in ca. 30 pagina's wordt afgedaan, terwijl aan het tijdvak 1890-1945 maar liefst 260 pagina's worden besteed. In de tweede plaats zou aan de lokale werking van de Boerenbond meer aandacht besteed mogen worden.

T. Duffhues

W. Dolderer, *Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt. Die Rezeption der Flamenfrage in der deutschen Öffentlichkeit und deutsch-flämische Kontakte 1890-1920* (Kasseler Forschungen zur Zeitgeschichte VII; Melsungen: Verlag Kasseler Forschungen zur Zeitgeschichte, 1989, 387 blz., ISBN 3 925523 04 9).

Het voorliggende werk is een doctoraat dat tot stand kwam onder leiding van Horst Lademacher (auteur van onder andere *Die belgische Neutralität*). Na Frank Wende (*Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, 1969) was het nu twintig jaar geleden dat er van Duitse zijde nog iets over het activisme verscheen, en het boek verdient alleen daardoor al alle aandacht. Dergelijk onderzoek is immers niet gemakkelijk: het enorme archief van het generaal-gouvernement (ruim 70.000 banden) werd tijdens de tweede wereldoorlog vernietigd en het reconstrueren van de Duitse bezettingsspolitiek blijft het moeizaam in elkaar passen van een uiteengeslagen mozaïek.

Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt behandelt in hoofdzaak de eerste wereldoorlog, met een beknopte inleiding (9-33) over de vooroorlogse periode. Hierbij gaat de aandacht vooral uit naar het Alldeutscher Verband (ADV), een imperialistische lobby die — op het populistische aspect na — kan gelden als de prilste voorloper van de NSDAP. Binnen deze groepering heerste de overtuiging dat de Vlamingen een verloren gegane stam waren, die vroeg of laat de weg *heim ins Reich* zouden vinden. Dolderer plaatst de Germaanse ideologie van het ADV tegenover andere Duitse intellectuelen zoals Franz Fromme, Robert-Paul Oszwald en de katholieke geestelijke Carl Sonnenschein, die de Vlamingen wèl als een aparte entiteit zagen. Die indeling lijkt me soms wat manicheïstisch geïnspireerd: ook voor iemand als Oszwald was de Vlaamse beweging uiteindelijk niets anders dan een onderdeel van een ruimere Germaans-Romaanse tegenstelling.

De hoofdmoot van het boek (34-225) behandelt dan de Duitse houding ten opzichte van de Vlaamse beweging tijdens de wereldoorlog en een laatste hoofdstuk is gewijd aan de afwikkeling van het activisme. Dit slotstuk (226-248) is overigens ongemeen interessant omdat het toont hoe aanvankelijk de activisten in Duitsland werden ondergebracht om te dienen voor 'later'. Hier was de scheiding tussen de officiële instanties en sommige revanchistische kringen erg vaag. De organisator van de ontsnapingslijn, Max Robert Gerstenhauer, werd in 1922 door

Weimar geschorst omwille van *republiekfeindliche* activiteiten. Uiteindelijk zouden de ex-activisten hun onderkomen moeten zoeken in Nederland.

Terwijl Wende zich in hoofdzaak beperkte tot de verhouding tussen de rijksregering en de bezettende overheid, speurt Dolderer naar de rol en de herkomst van de verschillende protagonisten in de *Flamenpolitik*. Zijn belangstelling gaat daarbij uit naar het belang van *nichtstaatliche Akteure*. De auteur brengt heel wat nieuw materiaal (voornamelijk persoonlijke papieren) aan: zo krijgen we meer zicht op figuren zoals Franz Fromme, Leo Schwering, Gerhard von Schulze-Gaevernitz, Konrad Beyerle — die zich ontpopt tot een agent van het *Zentrum* — en Pius Dirr. Ook minder bekende aspecten zoals de pogingen van de activisten om de Vlaamse krijgsgevangenen voor zich te winnen, de marginale Nederduitse beweging, de rol van de Deutschflämische Gesellschaft en de houding van de sociaaldemocraten en het *Zentrum* komen aan bod. Het valt daarbij op, hoe het bestuur te Brussel steeds bekommerd was om via Duitse geïnteresseerden de *Flamenpolitik* in België een bredere basis te verschaffen dan de beperkte activistische kring.

Er was echter heel wat meer nodig om Duitsland terug een positief imago te geven in een land waar het keizerlijk leger tijdens zijn doortocht niet alleen danig had huisgehouden — met onder andere de bekende vernietiging van de Leuvense Universiteitsbibliotheek — maar waar de militairen bovendien nog systematisch de industrie ontmantelden en de werklozen naar het *Reich* deporteerden. In die context was het evident dat de activisten weinig konden rekenen op de steun van de Vlaamse bevolking.

Frank Wende toonde zich tijdens een colloquium te Leuven in 1974 verbaasd over het feit dat het activisme hier niet algemeen beschouwd werd als een soort marionettenregering. Winfried Dolderer schat de Vlaamse collaboratie autonoom in: volgens hem werkte de angst van de Vlamingen om hun culturele identiteit te verliezen uiteindelijk dissociatief op de Vlaams-Duitse betrekkingen. Maar ondanks die droom van zelfstandigheid bleken de activisten tot op de laatste dag volledig afhankelijk van de Duitse steun. Max Robert Gerstenhauer — die vanaf het begin actief bij de uitvoering van de *Flamenpolitik* betrokken was geweest — trok in 1918 de conclusie dat de vruchten van de begin 1915 door de Duitsers ingezette politiek stilaan begonnen te rijpen, maar dat men ze slechts zou kunnen behouden indien België bezet bleef.

Dit doet dan de vraag rijzen waarom de Duitse bezettingspolitiek zich eerder op een randverschijnsel als de Vlaamse beweging concentreerde en men daarentegen niet getracht heeft de traditionele elite van het land te winnen. Toch was deze optie — ingegeven door een raciaal georiënteerd Duits nationalisme? — doelbewust gekozen en op lange termijn niet zonder gevolg: de Amerikaanse ambassadeur Brand Whitlock definieerde de *Flamenpolitik* als een poging 'to kill the very soul of a nation' en de Duitse publicist Franz Fromme lanceerde met veel succes in de *Kriegszieldiskussion* de idee van België als een kunstmatige en aan de Vlamingen opgedrongen staat. Dolderer stelt dat 'Parallel zu den Reformmassnahmen auf staatlicher Ebene entwickelte die deutsche Verwaltung in Brüssel eine Strategie gezielter Einwirkung auf gesellschaftliche Gruppen in Flandern, um die Akzeptanz der föderalen Umstrukturierung Belgiens in der flämischen Öffentlichkeit herzustellen oder auszuweiten'. Vlaanderen moest in antibelgische zin heropgevoed worden, dat was het kernpunt van de Duitse visie.

In die zin was het al dan niet bezet houden van België bijna van ondergeschikt belang, en was er eigenlijk weinig onderscheid tussen wat zowel de Alduitsers als de regeringskringen wilden. Bethmann-Hollweg moest bovendien in het begin improviseren en was daardoor afhankelijk van individuele Vlamingenkenners. Zo was de notie van de Vlaamse kwestie in zijn aanwijzing van 2 september 1914 ontegensprekelijk schatplichtig aan Oszwalds kort tevoren verschenen

artikel in de veelgelezen *Preussische Jahrbücher*; Bethmanns meer gedetailleerde richtlijnen van 16 december van datzelfde jaar waren — ik deel hier de mening van Frank Wende en Lammert Buning zaliger — grondig beïnvloed door de Alduiter Theodoor Reismann-Grone.

In de beschrijving van de imperialistische drukkingsgroepen blijft Dolderer jammer genoeg al te zeer biografisch in zijn aanpak en mist hij interpretatie en synthese. Zodoende krijgen we ondanks het vele materiaal weinig zicht op de werking van het ADV of haar geesteskind de *Vaterlandsparteien* de daarmee verweven militaire kringen; een aantal belangrijke studies zoals Roger Chickering, Geoff Eley en Karl-Heinz Janssen ontbreken trouwens in de bibliografie.

Kortom: een voor de geschiedenis van het activisme onmisbaar werk, dat een massa nieuw materiaal bevat maar toch ook niet vrij is van enkele constructiefouten. Warm aanbevolen.

B. de Corte

S. van Oenen, *Meesterschap en moederschap. Teksten van Jan Ligthart en tijdgenoten als onderwerp van vrouwenstudies-pedagogiek* (Dissertatie UvA 1990; Amersfoort/Leuven:Acco, 1990, 206 blz., f32,-, ISBN 90 5256 030 7).

Dit proefschrift draait om Ligthart en zijn visie op de rol van de vrouw bij de opvoeding, zowel in het gezin als op school. Om Ligtharts meningen en de veranderingen die zij ondergingen goed in beeld te brengen begint de schrijfster met een overzicht van ongeveer 70 bladzijden van de rond 1900 heersende meningen over opvoeding, onderwijs en de rol van vrouwen daarbij. Later komt zij telkens daarop terug om aan te geven welke veranderingen of verschuivingen in die meningen zijn gekomen, en welke discussies in Ligtharts tijd actueel waren. Omdat bij de beoordeling over de rol van de vrouw bij het onderwijs altijd de opvattingen over het wezen van de vrouw en haar mogelijkheden een grote rol hebben gespeeld gaat Oenen de verschillende daarover bestaande stereotypen na en stelt hiertegenover Ligtharts visie op de vrouw.

Het grootste deel van dit werk is gewijd aan de ontwikkeling van de denkbeelden van Ligthart in confrontatie met zijn tijdgenoten. De auteur schenkt daarin veel aandacht aan Ligtharts ideeën over de vrouw en haar functioneren in de vele situaties die met opvoeding en onderwijs te maken hebben. Zijn visie op de rol van de vrouw en ook op de taak van de opvoeder is in de loop der jaren gewijzigd. Oenen beschrijft drie fasen: een realistische en nonconformistische fase, die veel kritiek heeft geoogst, dan een fase van aanpassing, waarop een derde fase volgde waarin Ligthart een ideaal moeder- en vrouwbeeld als voorbeeld stelt aan opvoeders en ook in andere opzichten minder realistisch en meer ethisch is geworden.

Bij het beschrijven van deze ontwikkeling geeft Oenen voortdurend aan hoe Ligtharts tijdgenoten op hem reageerden. Haar boek geeft dus niet alleen Ligtharts ontwikkeling weer, maar ook die van de heersende meningen over de hier aan de orde gestelde onderwerpen, zoals: de verhouding tussen gezin en school, rolverdeling tussen de seksen, gedragsregels, confrontatie van het kind met de buitenwereld, seksualiteit, verstand en gevoel, natuur en cultuur en nog vele andere. Onderwerpen, waarover niet alleen opvoeders, maar ook psychologen, artsen en theologen hun gedachten lieten gaan.

Het boek is interessant vanwege de poging de ontwikkeling van deze meningen te schetsen over een periode van ongeveer 25 jaar. Maar het bleek moeilijk te zijn de stof zo te presenteren dat al deze meningen in hun wisselwerking en complexiteit tot leven komen. Wie elke draad van een weefsel tot haar recht wil doen komen verliest soms de greep op het geheel. Dat is een dilemma dat met name speelt bij mentaliteitsgeschiedenis, waar veel haast ongrijpbare zaken